

הטראנספורמציה של הסיפור התלמודי ב'מעם לועז'

לואיס לנדאו

גולת-הכותרת של ספרות לאדינו*

'מעם לועז' נחשב — כמעט על-ידי כל מי שהיתה לו נגיעה כלשהי בתרבותם של היהודים-ספרד — לגולת-הכותרת של היצירה הספרותית בלאדינו.¹ כך, למשל, העיר משה גסטר, חוקר הפולקלור היהודי, באוזני ס' קרוס, כי לדעתו, אין מקור חשוב יותר מ'מעם לועז' להכרת לשונם ואורח-חייהם של היהודים יוצאי-ספרד, ועודדה לחקור את הספר.²

ר' יעקב כולי (ה'תמ"ט-1689 בערך-ה'תצ"ב-1732)³ היה ראשון המחברים של 'מעם לועז' והחשוב שבהם. הוא ביקש לחבר בלאדינו ילקוט עממי — של ספרות ישראל הדתית לדורותיה, החל במשנה וכלה בספרות דורו — שיהיה ערוך על-פי סדר הפסוקים בכ"ד ספרי המקרא. הוא לא זכה לסיים את מפעלו. בשנת ת"צ (1730) יצאה בקושטא המהדורה הראשונה של 'מעם לועז' לבראשית, ובשנת תצ"ג (1733), שנה אחר מותו, יצא באותה העיר כרך עב-כרס לספר שמות עד אמצע פרשת תרומה. מחברים רבים — ר' יצחק מאגריסו, ר' יצחק שמריה ארגואטי, ר' רחמים מנחם מיטראני, ר' יצחק אבא ואחרים — המשיכו את מפעלו אחריו.⁴ אפשר לומר שחיבורו לא הסתיים עדיין. ש' ירושלמי (קריוזר) לא רק תירגם את הספר לעברית, אלא אף השלים ספרים אחדים וחיבר חדשים מעיקרם. עד עתה יצאו-לאור בעברית עשרים כרכים של 'מעם לועז', ואפשר שידו של המתרגם-המחבר עדיין נטויה.⁵

* ראשיתו של מאמר זה בעבודה שכתבתי במסגרת סמינאריון לספרות האגדה, בהדרכת פרופ' יונה פרנקל, באוניברסיטה העברית. הנושא נדון בחלקו בעבודת-מחקר, שאני כותב בהדרכת פרופ' דב נוי וד"ר יששכר בן עמי, באוניברסיטה העברית.

1 שלמה רוזאניס, ההיסטוריון של יהדות תורכיה, משקף דעה רווחת בכתבו על 'מעם לועז', שהוא 'הספר היותר גדול בספרות הלועזית' (קורות היהודים בתורכיה וארצות קדם, חלק חמישי, סופיא תרצ"ז-תרצ"ח, עמ' 2).

2 C. Crews, 'Extracts from the Meam Loez (Genesis) with an Introduction and Glossary', *Proceedings of the Leeds Philosophical and Literary Society*, Vol. IX (1960), Part II, p. 14

3 ראה: י"ר מלכו, 'איש האשכולות ר' יעקב כולי — גדול הסופרים ביהודית-ספרדית, בעל האנתולוגיה מעם-לועז, משפחתו, חייו ותקופתו', אוצר יהודי ספרד, ה (תשכ"ב), עמ' 80-94.

4 על מחבריו השונים של 'מעם לועז' ועל מהדורותיו של הספר, ראה, בין היתר: מ"ד גאון, משכיות לכב על מעם לועז, ירושלים תרצ"ג.

5 ילקוט מעם לועז (תירגם ש' ירושלמי), ירושלים תשכ"ז-תשל"ט. בין הספרים שהושלמו או נכתבו במלואם בידי ש' ירושלמי (קריוזר) בעברית: מגילת קהלת, ירושלים תשל"ח; ספר שמואל, ירושלים תשל"ו-תשל"ז; מלכים א, ירושלים תשל"ח; רות ושיר-השירים, ירושלים תשל"ט.

נוכל עתה רק לרמוד לתכולתו של 'מעם לועז'. י"ר מלכו שיער שיעקב כולי השתמש במאה מקורות ומעלה, אך לא דייק. האמת היא שאפשר למנות למעלה ממאתיים.⁶ שלושת ענפי-היצירה הראשיים של ספרות ישראל במשך דורות רבים מיוצגים בספר במידה רבה של איזון: מדרש, הלכה ואגדה. אין יעקב כולי מצטמצם בליקוטים מתוך ספרות חז"ל, אלא הולך גם אל ספרות מפרשי המקרא מימי-הביניים ואילך. אל ספרות הקבלה, המוסר והדרוש, אל ספרי פוסקים ואל הספרות ההיסטוריוגרפית. אף הוא מסתמך על כתיב-יד, שאחדים מהם לא הגיעו לידינו.⁷ מבחינת היקפו אין כמעט כדוגמת 'מעם לועז' בספרות ישראל. הדגשת חלקם של הלכות, דינים ומינהגים מייחדת אותו לעומת אנתולוגיות אחרות מפורסמות מסוגו, כמו: 'ילקוט שמעוני', 'עין יעקב', 'ילקוט ראובני', 'ספר האגדה' לביאליק ורבינצקי, 'ממקור ישראל' למ"י בן-גוריון (ברדיצ'בסקי) ו'אגדות היהודים' ללוי גינצברג.

במסגרת מאמר זה לא נוכל לתת את הדעת אלא על עניין אחד בלבד: סיפור תלמודי אחד ודרך עיבודו כ'מעם לועז'. סבורים אנו שטיפולו של ר"י כולי בסיפור זה אינו חריג, אלא מדגים כמה מן התכונות בדרכי-העיבוד של אגדת חז"ל בספר. יעקב כולי נהג לרשום בשולי-הדפים את מקורותיו, ובהקדמה לספר הכריז שאין פניו לחידושים כלל, וכל דבריו מלוקטים מספרים אחרים כמות שהם.⁸ איש, כמדומה, לא חלק על קביעתו זאת. גם מ' מולכו הלך בעקבותיו בקובעו: 'כולי אינו מחדש. את החומר כולו הוא נוטל מן הספרות העברית הרחבה ורק מתרגמה ללאדינו, בציינו בשולי הדף בקפידה את מקורותיו, כדי שלא יואשם בפלאגיאט'.⁹

עוד הכריז יעקב כולי, שמטרת ספרו היא להקנות את מסורת-ישראל ואת דיניה ליועדי לאדינו, שבפניהם חסומה האפשרות לקרוא את המקורות עצמם.¹⁰ האם תואמות הכרזותיו את התוצר הסופי? לאו דווקא. 'מעם לועז' קירב את המוני-ישראל בתורכיה לדת-ישראל, אך הדבר התאפשר רק הודות לסטייה מסויימת בדרך הבאת המקורות. יעקב כולי היה רחוק מלהיות מתרגם 'אקדמי' ובלתי-מעורב. הוא ביקש להשפיע על קוראיו ולפתוח לפנייהם אשנב להכרת היהדות. מגמה זו הכתיבה לו עיבוד חופשי למדי, שהגמיש את הספרות התלמודית-המדרשית והתאימה לרמת הבנתם ולציפיותיהם של קוראיו. יעקב כולי לא ביקש לבטא את עצמו או את תפיסתו האישית דרך 'מעם לועז', אך הוא ביקש להתאים את המקורות לחברתו ולזמנו, בהתייבצו בין

6 ראה: מלכו (לעיל, הערה 3), עמ' 92. ש' ירושלמי (קריוז) בירר את פרטיהם הכיבילוגרפיים של מאה-שמונים-וארבעה ספרים שיעקב כולי נזקק להם; וראה: י' כולי, 'ילקוט מעם לועז' לשמות (תירגם ש' ירושלמי), ירושלים תשכ"ז, עמ' תל-תלב.

7 כגון חופת-אליהו, כ"י של אברהם היכני, שהיה מהדמויות הבולטות ביותר במחנה השכתאי גם לאחר המרת ש"ץ. וראה את ספרו של ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השכתאית, א, תל-אביב תשי"ז, עמ' 133-136. בירור שאלת יחסו של יעקב כולי לשכתאות דורש דיון נפרד.

8 ראה: י' כולי, 'ילקוט מעם לועז' לבראשית (תירגם ש' ירושלמי), א, ירושלים תשכ"ז, עמ' יז.

9 M. Molho, *Literatura Sefardita de Oriente*, Madrid 1960, p. 247 (התרגום שלי: ל"ל).

10 ראה: י' כולי (לעיל, הערה 8).

מקורות אלה ובין המוני ישראל כמתווך, כמסביר וכמעבד לא־כבול. את המושג 'להעתיק' (טריזלדאר) ללאדינו תופס יעקב כולי הלכה למעשה לא כתרגום מילולי אלא כניסוח חופשי למדי. תפיסה מעין זאת היתה לנחלת המתרגמים־היוצרים אחר־כך, בתקופת ההשכלה. הם העדיפו לתרגם 'על־פי' בלבד, וכך יצאו מתחת ידם יצירות כגון 'רם ויעל', תחת 'רומיאו ויוליה'. במשמעות זאת כותב ד' סדן על ההבדל שבין תרגום להעתיקה: זו ההעתיקה היא 'כמשהו "כערך"', חופשי הרבה יותר מן התרגום המדוקדק.¹¹

אולי קליטתו האקטיבית של החומר הקדום ב'מעם לוּעז' היא שעושה את הספר פופולארי בחוגים רחבים גם כיום, בלבושו העברי, האנגלי או בתעתיקו בכתב לאטיני בספרד.¹²

תאנתו של ר' יוסי דמן יוקרת

אחד הסיפורים הנידחים בספרות התלמודית, למרות ריבוי המוטיבים הפלאיים שבו, הוא סיפור תאנתו של ר' יוסי דמן יוקרת.¹³ דומה, שהעיבוד הראשון של הסיפור הזה נעשה בידי ר"י כולי, ואין לו מקבילות בספרות התלמודית־המדרשית עצמה.¹⁴ אולי ההסבר לכך הוא בתוכן המזעזע של הסיפור ובדברי־ההסתהיגות המפורשים מר' יוסי, המתלווים לו בתלמוד. במסכת תענית מסופר על ר' יוסי בן ר' אבין, תלמידו של ר' יוסי דמן יוקרת, שהתרחק מרכו וחדל לשמוע תורה מפיו. שאלוהו חכמים מדוע עשה זאת, והוא השיב דברים כדורבנות: 'גברא דעל בריה ועל ברתיה לא חס עלי דידי היכי חייס' (= גבר שעל בנו ועל בתו לא חס, עלי כיצד יחוס?). מיד לאחר דברים אלה משובץ בתלמוד המעשה בכך של ר' יוסי דמן יוקרת, ואחריו — המעשה בכתו.¹⁵ נתבונן בסיפור הראשון בלבד:

בריה מאי היא

יומא חד הוו אגרי ליה אגרי בדבר'

- 11 ראה: ד' סדן, אבני בדק, על ספרותנו, תל־אביב תשכ"ג, עמ' 41.
- 12 התרגום האחרון באנגלית הוא מאת א' קפלן: *Me'am Loez*, New York-Jerusalem, 1977-1978. בספרד יצא גם מבוא לספר: D. Gonzalo Maeso & P.P. Recuero, *Me'am*: Genesis, Madrid 1964; *Idem*, *Me'am Loez*, Madrid 1969-1970; P.P. Recuero, *Me'am Loez, Ester*, Madrid, 1974.
- 13 אפשר למנות בסיפור זה כמה יסודות סיפוריים בעלי קרבה למוטיבים עממיים, הרווחים במרחבי־תרבות שונים, כגון: D1470.2.1 — מאכלים מופקים מעץ מאגי; D950.8 — תאנה מאגית; C987 — קללה כעונש על הפרת טאבו; S11 — אב אכזר; M411.1 — קללה אב; M451 — קללה: מוות. המספרים הנ"ל הם לפי המקובל בעולם המדע בחקר הפולקלור.
- 14 ראה: S. Thompson, *Motif-Index of Folk-Literature*, Bloomington 1955.
- 15 רק אנתולוגיות מעטות מביאות את הסיפור על תאנת ר' יוסי דמן יוקרת, ובלא כל שינוי, או בשינויים מזעריים. ראה: ר"י אבן חביב, עין יעקב, ב, וילנא תרפ"ב, סט ע"ב; אגדות התלמוד, ירושלים תשכ"א, נג (דפוס צילום ממהדורת קושטא, רע"א).
- 15 גם בתו של ר' יוסי דמן יוקרת מתקללת על ידיו בקללת מוות (בבלי, תענית כד ע"ב).

נגה להו ולא אייתו להו ריפתא
 אמרו ליה לבריה כפינן [כפנינן]
 הו יתבי תותי תאינת'
 אמר תאינה תאינה הוציא פירותיך ויאכלו פועלי אבא
 אפיקא ואכלו
 אדהכי והכי אתא אבוה
 אמר להו לא תינקטו בדעתיכו דהאי דנגהנא אמצוה טרחנא ועד
 השתא הוא דסגאי
 אמרו ליה רחמנא לישבעך כי היכי דאשבען ברך
 אמר להו מהיכא
 אמרו הכי והכי הוה מעשה
 אמר לו בני אתה הטרחת את קונך להוציא תאנה פירותיה שלא בזמנה
 יאסף שלא בזמנו
 (תענית כד ע"א)¹⁶

והרי התרגום:

בנו כיצד?
 יום אחד עבדו אצלו הפועלים בשדה
 החשיך ולא הביא להם פת
 אמרו לו לבנו: רעבים אנו
 היו יושבים תחת התאנה
 אמר: תאנה תאנה, הוציא פירותיך ויאכלו פועלי אבא
 הוציאה ואכלו
 בינתיים בא אביו
 אמר להם: לא יהא בלבככם עלי שאחרתי, כי טרחתי במצוה
 ועד עכשיו אני הולך
 אמרו לו: הרחמן ישביעך כשם שהשביענו בנך
 אמר להם: מהיכן?
 אמרו: כך וכך היה המעשה
 אמר לו: בני, אתה הטרחת את קונך להוציא תאנה פירותיה שלא בזמנה
 יאסף שלא בזמנו

הניסיון להבין את הסיפור דלעיל מחייב את המתבונן להשתחרר מדרך-ראייתו של ר' יוסי בן ר' אבין. מבחינה תיאורטית סבירה האפשרות שאין דווקא התאמה בין דברי

16 אנו נזקקים כאן לנוסח שבדפוסים הרגילים מתוך הנחה שלפני יעקב כולי עמד טקסט מעין זה.

תלמידו של ר' יוסי דמן יוקרת ובין רוח הדברים בסיפור התלמודי. נתרכז בשתי שאלות, שעליהן אין הסיפור במסכת תענית משיב במפורש: א) מדוע פונה בנו של ר' יוסי אל התאנה, והיא נענית לו? ב) מדוע אביו מגיב בחומרה כה רבה לשמע הפלא שחולל בנו?

בפירוש עצמו יכריע, לפי תפיסתנו, המרכיב הטקסטואלי הפנימי, אף-על-פי שאפשר להסתייע בהשוואות קונטקסטואליות ובמישור החוץ-טקסטואלי.¹⁷ לשאלה א: האם הבן משביע את התאנה כדי להתפאר לפני הפועלים בשליטתו בכוחות על-טבעיים? נראה כי לא זו הסיבה לפנייתו, שהרי הוא מחכה שיפנו אליו ואינו יוזם את המעשה. שמא יש לראות בהתנהגותו ביטוי של דאגה לאביו, פן בגלל איחורו יפגע בדין מהתורה? דומה שכן, שהרי כתוב:

לא תעשוק שכיר עני ואביון מאחיך או מגרך אשר בארצך בשעריך. כיומו תתן שכרו ולא תבוא עליו השמש כי עני הוא ואליו הוא נושא את נפשו ולא יקרא עליך אל ה' והיה בך חטא (דב' כד: יד-טו)

אם כך, הרי שבפסוקים הללו מתמצה הקונפליקט שנתון בו בנו של ר' יוסי. מאכלם של הפועלים הוא שחרם, כפי שמתברר מבדיקת היראליה, המשתקפת מכמה וכמה סיפורים בספרות המדרשית-התלמודית.¹⁸ את המלה 'נגה' יש אולי לקרוא כפירושו של בעל 'הערות': 'נתאחר כמעט עד לילה'.¹⁹ הבן פונה לתאנה כדי להרחיק את אביו מסכנה של חטא. מנוסח פנייתו-השבעתו עולה ענותו: אין הוא מבליט את עצמו, אלא משביע את התאנה בשם אביו. עתה גם מתברר מדוע מתרחש הפלא.²⁰ התאנה שותפה, כביכול, לחרדת הבן. היא נענית לפנייתו בזכות האב, שנוזר בה מפורשות, ולמענו: 'תאנה תאנה הוציאי פירותיך ויאכלו פועלי אבא'.²¹ ההיענות של התאנה אינה מכאנית,

17 כדיקת סמליותו של עץ התאנה פותחת פתחים לפרשנות פרוידיאנית של העימות בין האב לבן, אבל לא נראה לי שפירוש זה הכרחי להבנת הסיפור. וראה: E.R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, Vol. VIII, Toronto 1958, pp. 140-141

18 ראה, דרך משל, ב"מ פג ע"א.

19 ח"י קאהוט, ערך 'נגה', ספר ערוך השלם מאת רבינו נתן בן רבינו יחיאל², וינה תרפ"ג, חלק חמישי, עמ' שז.

20 טודורוב מבחין בין סיפור פאנטאסטי לסיפור פלאי או מוזר. בסיפור הפאנטאסטי ישנו ספק אם המאורע העל-טבעי מתרחש באמת או אם הוא תעתוע של הדמיון; בסיפור הפלאי אין כל ספק לגבי אמיתות ההתרחשות העל-טבעית, הנתפסת כמוכנת מאליה; בסיפור המוזר ניתן להסביר את ההתרחשות המשונה בדרך שלא תסתור את חוקי ההיגיון. על-פי הבחנות אלה יש לראות בסיפורנו סיפור פלאי: אין כל ספק בסיפור גופו, שהתאנה מוציאה את פירותיה שלא כדרך הטבע; אך יחד עם זאת אין כאן סתירה חריפה לחוקי הטבע, שהרי התאנים מאופיינות בכך, שהבשלתן מהירה והמן לקיטן אינו אחד.

וראה: T. Todorov, *Introduction à la littérature fantastique*, Paris 1970, pp. 46-62

21 פניית בנו של ר' יוסי אל התאנה בעברית במסגרת סיפור הכתוב כמעט כולו בארמית, והדיאלוגים 'תאנה תאנה' מבליטים את הרושם הנוסחי-המאגי של דבריו. גם דברי ר' יוסי אל בנו מנוסחים בעברית.

אלא נובעת, בעיקר, מתוכן הבקשה. לא ידיעת הנוסחה המאגית היא שגורמת לפלא, כי אם חסידותו של ר' יוסי דמן יוקרת, העוסק באותה שעה בעשיית מצוות. טירחתו של ר' יוסי בקיום המצוות היא שמבטיחה שהתאנה תטרח גם בעבורו; ואכן פעמיים מופיע השורש 'טרח' בסיפור שבדפוסים: ²² פעם אחת בדברי-ההסבר של ר' יוסי, ופעם אחרת בהטחתו כנגד הבן ('טרחנא', 'הטרחת').

לשאלה ב: אם כך הדברים, מדוע יצא קצפו של ר' יוסי דמן יוקרת על בנו? האם מחשש שבגלל הנס 'ינכו' לו מזכויותיו בעולם הבא? אין זה נראה כך. במעשיו, כפי שבאים הם לידי ביטוי מכוון בסיפור, הוא מגשים את ההשקפה האומרת שאסור לו לאדם להטריח את הבורא כשאין הכרח בכך. הוא עצמו אינו עוסק בעשיית-ניסים, כי אם במתן-צדקה.²³ נראה כי השקפתו היא, שאסור לו לאדם לבקש ניסים באותו תחום-עשייה שבני-אדם אחראים לו. בשעה שהוא מאחר אין הוא מצטדק, כי אם אך מסביר את סיבת איחורו. היה על הפועלים, וכיחוד על בנו, להתאזר בסבלנות ולהמתין לו. בדבריו אין אכזריות לשמה, כי אם מימוש עיקרון מוסרי-אידיאי, אפילו במחיר רחמי-אב, והתיבה 'בני', שבא פותח ר' יוסי דמן יוקרת את תוכחתו, רומזת לכך.²⁴

הסיפור התלמודי מסתיים בדברי ר' יוסי. אין הוא מוסר לנו אם התקיימו דבריו והבן מת שלא בזמנו. אם תרצה — אמור שהדבר לא נמסר, כדי לחסוך לקורא התודעות מזעזעת מדי למה שמוכן מאליו; אך נראה שאין זה ההסבר הבלבדי שאפשר להציע: הקב"ה מכונה בפי הפועלים 'רחמנא'. גם אם הביטוי אינו חריג בספרות התלמודית, הוא מקבל מיישנה-תוקף כשהוא מעומת עם 'אלוהי' ר' יוסי, המכונה בפיו 'קונה', כמו כדי להבליט יחסי אדון ועבד. הניגוד שבין 'רחמנא' לבין 'קונן' מתממש במסגרת רחבה יותר של עימות תוכני-צורני בין לשון הברכה של הפועלים ובין דברי ר' יוסי. בדבריהם שולט העיקרון של מידה כנגד מידה, של חלוקה בינארית, של חזרה על מילים מסוימות ('לשבועך/דאשבוען'; 'שלא בזמן/שלא בזמנו'). מהי ראיית האלוהים הנכונה במקרה הנדון — זאת אין הסיפור מפרש. האם ימות הבן על-פי דברי האב כדי שתתקיים מידת הדין, או שיחוס עליו הקב"ה משום שהוא אלוהי הרחמים? אין לנו רשות, לדעתי, להסיק שהבן מת בלא-זמנו, או להיפך. לפנינו סיפור פתוח ומורכב, שאינו סיפור פרו-אב, כשם שגם אינו סיפור אנטי-אב. הדבר מסתבך עוד יותר אם ניקח בחשבון, שיש משהו מן הפאראדוקסאלי בהתנהגות האב. האין בדבריו

22 המלה 'טרחנא' אינה נזכרת ברוב כתבי-היד: כ"י ראטיקאן 134; כ"י מינכן 95; כ"י אוקספורד 366; כ"י מינכן 140 וכו'. וראה את מהדורת מלטר למסכת תענית, פילאדלפיה תרפ"ח.

23 מצוה סתם היא, לרוב, צדקה; כגון: 'מי שנותן למצוה אינו מחסר את נכסיו' (שמ"ר לו).

24 דומה, שבמתכוון או שלא במתכוון, יש כאן ביטוי לתפיסה אנטי-נצרנית, המקדשת את הנס באורח אוטומאטי. בברית החדשה אנו קוראים: 'ובכורך שב [ישו] אל העיר והוא רעב. וירא תאנה אחת על הדרך ויקרב אליה ולא מצא בה מאומה מלבד העלים ויאמר אליה מעתה לא יהיה ממך פרי עד עולם ותיבש התאנה פתאם' (מתי כא: יח-כ, בתרגומו של דליטש), וראה עוד בהמשך הסיפור. בספרות העברית המאוחרת ידוע הסיפור על נתנאל מקלל התאנה (מ"י בן גריון, ממקור ישראל, חל-אביב תשכ"ו, עמ' רסב-רסג), וראה שם ציונים ביבליוגראפיים.

האחרונים משום הטרחה מצידו? ר' בართ, מראשי האסכולה הסטרוקטוראליסטית בחקרה הספרות בצרפת, כתב שהניתוח הטקסטואלי מסב הנאה בחשיפת הדור-משמעויות, בעוד שהפרשן המסורתי או התיאולוג שואף לגלות את האמת האחת והבלבדית הטמונה במסופר.²⁵ הסיפור התלמודי דלעיל מתרכז בתיאור הקונפליקט האנושי, אך מרחיק מידיעת הקורא את ההתרה. מבחינה זאת, הרי הסיפור התלמודי הוא סיפור פתוח.

תאנתו של ר' יוסי ב'מעם לועז'

מעשה אין רבי יוסי קי אלקילו אונוס פועלים
 אי טאדרו די טראליירליס אה קומיר
 לי דישירון אה סו איג'ו ייא מוס מורימוס די אמרי
 אביליאי אללי אונה איגירה סיקה קי נו אירה סו טיימפו
 אי שיינדו איל איג'ו די רבי יוסי אומרי גראנדי
 פ'ואי גוזר סוב'רי לה איגירה קי קיטארה פ'רוטו
 פארה קי קומאן לוס פועלים
 אי אנסי קריסירון אין אקיל פונטו מונג'וס איגוס
 אי קומיירון אסטה קי סי ארטארון.
 קואנדו וינו רבי יוסי קונפ'יסו אה דיסקולפארסי
 דיזיינדו איל ש'י'ת סאב'י קי איסטאב'יה מונג'ו קון
 גואיסטרו קודייאדו מא שיינדו איסטאב'יה אינטרימיטידו
 אין קוזה די מצוה נו פודי מיניארמי די מי לוגאר
 אגורה בוס רוגו קי מי לו פידרוניש' אי אסינטה
 קומיריש' די איסטו קי ב'וס טרושי.
 לוס פועלים ריספונדירון דיזיינדו איל ש'י'ת לו
 ארטי אה גואיסטרו איג'ו די מונג'ו ביין אסיגון
 מוס ארטו די בואין מודו.
 אי קואנדו סופו איל מציאות לו מאלדישו רבי יוסי
 אה סו איג'ו ריגאלאדו דיזיינדו שיינדו קי טו
 דיסט'יס טראב'אג'ו די אזיר קיטאר פ'רוטו סין סו
 טיימפו לו מיסמו מיריסי מוריר מאלוגראדו אי אנסי
 נפט'ר אין אקיל פונטו.
 אי עוד היום דיטו רבי יוסי איס פוב'ליקאדו אינטרי
 לאס אומות קי קואנדו אירישי אה לה זייראה די צפת

R. Barthes, 'La lutte avec l'ange: Analyse textuelle de Genèse 32:23-33', *Analyse structurale et exégèse biblique*, Paris 1971, p. 32 25

תוב"א ב'יריש' סו לוגאר לוזיוו אי לו לייאמאן איל
צדיק די לוס איגוס²⁶

תרגומו העברי של ש' ירושלמי (קרויזר) ל'מעם לועז' ראוי להערכה, ולא כאן המקום לדון בו. מאחר שאנו עוסקים בניתוח טקסטואלי חשוב לנו לשמור במסגרת זאת על נאמנות מאקסימאלית למקור בלאדינו. לכן מביאים אנו להלן את תרגום הסיפור כפי שהוא מופיע במהדורה העברית, ואת התרגום המוצע על ידינו:

תרגומו של ש' ירושלמי (קרויזר)	התרגום המוצע לצורך הדיון
מעשה היה ברכי יוסי ששכר פועלים ואמר לתת להם אוכל. אמרו לבנו: אנו מתים מרעב. היתה שם תאנה יבשה שעדיין לא הגיע עונת בישולה. ובנו של ר' יוסי שהיה אדם גדול גזר על התאנה שתוציא פירות. וכך עשתה. ואכלו הפועלים וכך גדלו שם עוד תאנים רבות. ואכלו הפועלים.	מעשה ברכי יוסי ששכר פועלים ואיחר להביא להם אוכל. אמרו לבנו: כבר מתים אנו מרעב. היתה שם תאנה אחת יבשה שלא הגיעה זמנה, וכיוון שכנו של ר' יוסי היה אדם גדול גזר על התאנה שתוציא פירות כדי שיאכלו הפועלים. וכך צמחו ברגע זה הרבה תאנים, ואכלו עד ששבעו.
אמר ר' יוסי לפני הקב"ה: רבש"ע, מאחר שהייתי עסוק בעבודתך לא יכולתי לזוז ממקומי. עכשיו סלח לי. והפועלים השיבו ואמרו: הקב"ה ישיביע את בנך כמו שהשיביע אותנו. הבין ר' יוסי ואמר: הטרחת את קונך להוציא פירות שלא בעונתם, אף אתה תמות שלא בעונתך. וכך הוה.	כשבא ר' יוסי התחיל להצטדק באומרו: השי"ת יודע שדאגתי לכם הרבה, אך מכיוון שהייתי עסוק בדבר מצוה לא יכולתי לזוז ממקומי. עתה אני מתחנן לפניכם שתסלחו לי ותשבו לאכול ממה שהבאתי לכם. הפועלים ענו ואמרו: השי"ת ישיביע את בנך מרוכ טובה, כשם שהוא השיביענו בטובה. וכשנודעה לו המציאות ²⁷ קילל ר' יוסי את בנו האהוב ואמר: כיוון שגרמת טירחה להוציא פרי ללא זמנו, כך סופו למות בטרם עת, ונפטר ברגע זה. ועוד היום ²⁸ מפורסם ר' יוסי בין

26 י' כולי. מעם לועז לבראשית. קושטא ת"ץ, עמ' צ"ט ע"ב.

27 המלה 'מציאות' בהקשר הסיפורי הנ"ל ובשאר מקומות ב'מעם לועז' משמעה: מקרה שקרה, תוכן של מעשה וכו'.

28 בדרך תירגם ש' ירושלמי 'ועוד היום' = 'ועד היום', כי בצירוף זה, כבמלה 'מציאות' שהזכרה לעיל, חל מעתק סמאנטי מסויים בדרך ההעברה ללאדינו.

29 המלה 'פוב'ליקארד' שבמקור בלאדינו, כפי שהעיר לי מר ד' גולד בשיחה בעל-פה, היא תרגום מילולי מן העברית: מפורסם. בספרדית חלה מלה זאת רק על ספר מפורסם, ורק בעברית היא חלה גם על אדם שזכה לפירסום.

ועד היום מראים בצפת ת"ו את המקום האומות; וכאשר תבואו לבקר בקברי צפת³⁰ תוב"א, תראו מקום נאה, וקוראים אותו הצדיק בעל התאנה.³¹ ששמו צדיק התאנים

ראשית כל, הבה ננסה למנות כמה הבדלים בין הנוסח התלמודי וכין העיבוד של ר"י כולי:

- (א) שמו של ר' יוסי דמן יוקרת קוצר אצל ר"י כולי לר' יוסי סתם.
- (ב) התאנה ב'מעם לועז' יבשה, ואילו בתלמוד לא מצויינת עובדה זאת.
- (ג) בנו של ר' יוסי ב'מעם לועז' מתואר כ'אדם גדול' ('אומרי גראנדי'), ואילו הסיפור התלמודי נמנע ממתן תארים חיוביים או שליליים.
- (ד) את לשון הפנייה הישירה של הבן אל התאנה, כפי שהיא מופיעה בתלמוד, משמיט ר"י כולי, ובמקומה נמסרים הדברים בדיבור עקיף, המרכך את רישומה המאגי-כמעט של בקשתו.
- (ה) המימד הפלאי של הסיפור מוגבר ב'מעם לועז' על-ידי הקביעה שתאנים רבות צמחו בן-רגע, בעוד שהסיפור התלמודי מסתפק במלה אחת: 'אפיקא' ('הוציאה').
- (ו) הפועלים ב'מעם לועז' אוכלים לשוכע, ואילו בסיפור התלמודי נאמר רק 'ואכלו'.
- (ז) בואו של ר' יוסי לשדה מתואר ב'מעם לועז' בצורה ארכנית: ר' יוסי מתנצל על איחורו ומבקש את מחילתם של הפועלים. בסיפור התלמודי, לעומת זה, אין הוא מבקש מחילה, אלא רק מסביר להם את סיבת איחורו, הגם שמבקש הוא מהם שלא ישמרו לו טינה.
- (ח) ב'מעם לועז' מסופר כיצד ר' יוסי מזמין את פועליו לאכול, ואילו בסיפור התלמודי לא מסופר על כך מאומה.
- (ט) ב'מעם לועז' מברכים הפועלים את הבן, ואילו בסיפור התלמודי הם מברכים את האב.
- (י) חקירתו של ר' יוסי את הפועלים על-אודות המעשה שנעשה מתקצרת ב'מעם לועז' לעומת הנוסח הדיאלוגי שבתלמוד.
- (יא) ב'מעם לועז' נאמר במפורש שהאב קילל את בנו, ואילו בסיפור התלמודי הוא רק אומר מה שאומר, גם אם ניתן לפרש את דבריו כקללה.
- (יב) ב'מעם לועז' מודגש יחסו המיוחד של האב כלפי בנו באמירה: 'בנו האהוב' ('איג'ו ריגאלאדו'),³² ואילו בסיפור התלמודי נאמר אך 'בני'.

30 המלה הערבית 'זיירה', המופיעה במקור בלאדינו, תורגמה במשפט שלם, שעניינו עלייה-לבקר.

31 'י כולי, ילקוט מעם לועז' לבראשית, ירושלים תשכ"ז, עמ' שגג.

32 למלה 'ריגאלאדו' בלאדינו שתי משמעויות: (א) אהוב; (ב) יחיד — והעדפנו לתרגם 'בנו האהוב'.

עד כאן שינויים אחדים בדרך העיצוב של הסיפור התלמודי. מכאן ואילך, תוספות מיבניות שהכניס ר"י כולי בסיפור שבמסכת תענית:

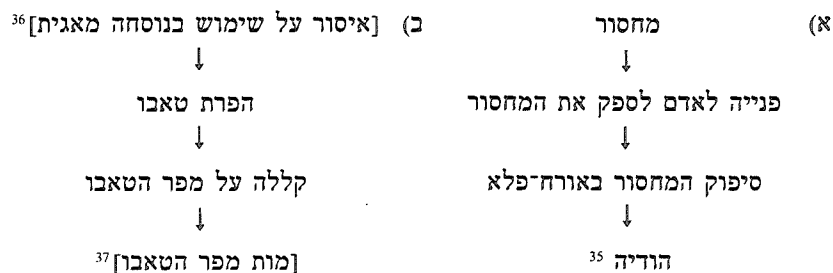
(יג) הסיפור התלמודי מסתיים בדברי התוכחה של ר' יוסי, אך ב'מעם לועז' נאמר עוד שהבן מת באותו רגע.

(יד) ב'מעם לועז' נמסרת עדות על פירסומו של ר' יוסי בין האומות, דהיינו על גילגולו של הסיפור במסורת שבעל-פה.

(טו) ב'מעם לועז' נמסר לנו על צפת כמקום שבו התרחש הפלא, ועוד נמסר לנו שעוד היום אפשר לראות שם את התאנה.

רשימת השינויים והתוספות דלעיל דיה כדי ללמד על כך, שר"י כולי רחוק מלהיות מתרגם פאסיבי הכבול למקורותיו. לפנינו אינטרפרטאציה חדשה, כמעט סיפור חדש, בעל משמעות אחרת.

מ' אליאדה, חוקר המיתוסים הגדול, כתב שתרבות המערב בנויה על נצחון הספר על המסורת שבעל-פה.³³ אפשר שהסיפור על ר' יוסי דמן יוקרת סופר בעל-פה בטרם הועלה על הכתב; ואם כך הדבר, דומה שחלו בו שינויים משמעותיים, שהפכוהו להיות סיפור מתוחכם בעל מסר דידיאקטי עמום. אם כך ואם כך, מצויים בו, אפילו במתכונתו הספרותית שבכתב, יסודות רבים של חשיבה עממית, ובמרכזה התנהגות על-טבעית של תאנה וקללה על הפרת טאבו.³⁴ שתי תבניות עממיות נפוצות חוברות יחדיו בסיפורנו:

33 M. Eliade, *Aspects du Mythe*, Paris 1963, p. 192

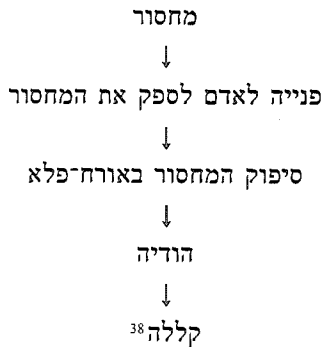
34 ראה לעיל, הערה 13.

35 ק' ברמון משתמש במונח 'מצב של מחסור' בתארו את המורפולוגיה של המעשייה הצרפתית. ראה מאמרו: 'המורפולוגיה של המעשייה הצרפתית' (תירגם ש' מלצר), ד' בן-עמוס (עורך), תיאוריות חדשות על ספרות שבעל-פה, תל-אביב 1975, עמ' 44-59. בתנ"ך ובברית החדשה מצויים כמה וכמה סיפורים הבנויים על-פי המתכונת הנ"ל: שמ' יז: ז; מל"ב ד: מב-מד; בברית החדשה: מרקוס ה: א-ה; לוקאס ה: ה-י וכו'. וראה: R.C. Cully, *Studies in the Structure of Hebrew Narrative*, Philadelphia 1976, pp. 69-118

36 הן החוליה הראשונה בתבנית הנ"ל והן האחרונה אינן מופיעות בסיפור התלמודי.

37 אפשר להצביע על זיקה מסויימת בין התבנית הנ"ל ובין איסור האכילה מעץ-הדעת בבראשית ג. אדם וחווה, לפי המסופר במקרא, התכסו בעלה תאנה (שם ג: ז), ואחד הזיהויים הרווחים של עץ הדעת בספרות האגדה הוא עץ התאנה (בר"ר טו: ז).

בדרך-כלל, שתי התבניות הללו מנוגדות ואלטרנאטיביות, כי סיפוק המחסור באורח על-טבעי גורר לרוב יחס חיובי כלפי מחולל-הפלא והודיה בגדולתו או בגדולת שולחו האלוהי; אך הודיה זו היא חלקית בסיפורנו ונמסרת רק בדברי הברכה של הפועלים, אך לא כחתימה לגנדארית של הסיפור כולו. במקום זאת, מסתיים הסיפור בדברי ר' יוסי המוכיח את בנו.
 תבנית סיפורנו לפי מסכת תענית היא זאת:

כבר ראינו לעיל, שבסיפור התלמודי שונה יסוד הטאבו הא-מוסרי.³⁹ בנו של ר' יוסי מתקלל בפי אביו לא משום שהשתמש בשבועה בצורה לא לגיטימית והפר אי-אילו כללים פולחניים, אלא משום שפגע בעיקרון דתי-מוסרי.⁴⁰ ר"י כולי כמו התזיר לסיפור מימד של אזהרה מפני פגיעה בטאבו, שאין בצידו הנמקה מוסרית מפורשת. במקום דברי תלמידו של ר' יוסי דמן יוקרת המסתייג מרבו, הוא מביא לפני הסיפור אזהרה כנגד הקצבת מאכלים לפועלים מבני-ישראל תמורת עבודתם, כי הדבר עלול להצמיח 'צרות'.⁴¹ תפקודו העיקרי של הסיפור ב'מעם לוועז' הוא להוכיח שקיימים כוחות על-טבעיים, ותו-לא. אין בעיבוד מודעות לעימות האנושי-המוסרי שבין הדמויות. מכאן שהוא יכול לשבח את הבן ולהשתבח בכוחו העל-טבעי של האב, שקללתו גורמת למות הבן. ר"י כולי נטל לו מידה רבה של חירות בדרך העיצוב. הוא מתווך בין המעשה ובין

38 בספרות המדרשית-התלמודית נתקל מחולל הפלא לא אחת ביחס שלילי מצד חכמים. הדוגמה המפורסמת ביותר היא הורדת הגשמים על-ידי חוני המעגל. וראה: צ' כגן, 'עוגת חוני', ספר היובל לשמעון הלקין, ירושלים תשל"ה, עמ' 489-501; ד' נוי, 'תפילת התמים מורידה גשמים', מחניים, נא (תש"כ), עמ' 34-54; גב"ע צרפתי, 'חסידים ואנשי מעשה והנביאים הראשונים', תרביץ, כו (תשי"ז), עמ' 126-153; J. Fraenkel, 'Paronomasia in Aggadic Narratives', *Scripta Hierosolymitana*, XXVII (1978) pp. 36-42

39 בסיפורים אחרים בתלמוד נשמר יסוד הטאבו בצורה ברורה יותר. כך, דרך משל, מסופר על בנו של ר' חנינא, שמת בלא-זמנו משום שקיצץ תאנה (ב"ב כו ע"א) אמנם, בסיפורנו אין פגיעה בתאנה, אך הדמיון בין שני הסיפורים אינו מבוטל.

40 בעל הערוך מביא נוסח מעניין, שבו לא נזכר הכורא כלל, אלא נאמר: 'אתה הטרחת תאנה להוציא פירותיה בלא זמנה'. וראה: ח"י קאהוט (לעיל, הערה 19), ערך 'נגה', חלק ב, עמ' שכו.

41 ראה: ר' כולי (לעיל, הערה 6), עמ' שנב.

הקורא, מפרש ומרחיב, מודיע לנו על האהבה שאהבו ר' יוסי לבנו, משנה את לשון הברכה של הפועלים, מציג את ר' יוסי כמצטרק, מרחיב את היסודות העל-טבעיים; אך בעיקר הוא מודיע לנו דבר שהסיפור התלמודי נמנע מלגלות — מות הבן. האם בדה ר"י כולי את הסוף מליבו, או הסתמך על מסורת שבעל-פה? חשובה הסיפא להבהרת נקודה זאת. ('ועוד היום מפורסם ר' יוסי בין האומות, וכאשר תבואו לבקר בקברי צפת תוב"א, תראו מקום נאה, ששמו צדיק התאנים'). ר"י כולי חי בצפת תקופת-מה,⁴² ואולי השפיעו על עיבודו מסורות שהילכו הן בין היהודים והן בין הגויים. אי-אפשר לאמוד את קדמותן של המסורות הללו. מכל מקום, הן קיימות עד ימינו אלה:

זקני צפת מספרים, שר' יוסי בנאה היה מתקן את חורבות צפת וירושלים. פעם אחת, כשהיה עסוק בתיקון בית-כנסת בירושלים, ביקשו הפועלים שעבדו אצל בנו בצפת ארוחת צוהריים. כיוון שלא היה לו מה לתת להם, ניגש לתאנה ואמר: 'תאנה! תאנה! הוציאי פירותיך ויאכלו פועלי אבא'. התאנה חנטה פגיה והפועלים שברו את רעבונם בפרי עסיסי. כאשר סיפרו על כך לאביו של ר' יוסי, עם שובו, אמר לבנו: 'בני, אתה הטרחת את הקדוש-ברוך-הוא להוציא מהתאנה פירות שלא בזמנם, תיאסף שלא בזמנך'. ולמחרת מת בנו.⁴³

דמותו הנידחת של ר' יוסי דמן יוקרת לא נקלטה במסורת שבעל-פה.⁴⁴ תחת זאת היא ייחסה את המעשה לר' יוסי בנאה.⁴⁵ נראה, שסיפור מעין זה הוא שהגיע לאוזניו של ר"י כולי, כי אולי כך אפשר להסביר מדוע לא הזכיר בעיבודו את שמו המלא של ר' יוסי דמן יוקרת, והסתפק בציון הסתמי ר' יוסי, שאיפשר לו לצאת ידי חובה כלפי הסיפור שבכתב וכלפי המסורת שבעל-פה.

יעקב כולי חותם את הסיפור כדרך המסורת העממית ולא על-פי הסיפור התלמודי. כך נהג גם מ"י בן-גרוין (ברדיצ'בסקי) בעיבודו החופשי לסיפור הנ"ל, והנה סימומו:

אתה הטרחת את קונך שיוציא לך מאילנו פירות שלא בזמנך, גם אתה תיאסף שלא בזמנך. בערב ההוא אמר לפועליו: חצבו לבני קבר.⁴⁶

מעניין שביאליק ורביצקי קיצרו במקום שר"י כולי ומ"י בן-גרוין (ברדיצ'בסקי)

האריכו:

42 ראה לעיל, הערה 3.

43 "עשני, בוא עמי לצפת, תל-אביב 1963.

44 בספרות התלמודית לא נזכר ר"י דמן יוקרת אלא פעמיים בלבד: בתענית כג-כד ובשבת קיב ע"ב. וראה: "אומסקי, חכמי התלמוד, א, ירושלים תש"ט, עמ' 120.

45 אין בעלי האנציקלופדיות לחכמי התלמוד מזכירים דמות בשם ר' יוסי בנאה. ראה, דרך משל: מ' מרגליות, אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים, תל-אביב תשל"ג; וא' הימאן, סדר תולדות תנאים ואמוראים, לונדון תר"ע. בשמ"ר יג: א נזכר אבא יוסף הבנאי.

46 מ"י בן-גרוין (ברדיצ'בסקי), צפונות ואגדות, ירושלים תשכ"ז, עמ' תקטו.

פעם אחת שכר ר' יוסי מן יוקרת פועלים לשדה. שהה ולא הביא להם פת. אמרו לבנו: רעבים אנו! היו יושבים תחת התאנה. אמר: תאנה, תאנה! הוציאי פירותיך ויאכלו פועלי אבא. הוציאה ואכלו. בינתיים בא אבא. אמר להם: לא יהא כלבכסם עלי: לא שהיתי עד עכשו אלא מפני שטרוד הייתי בדבר-מצוה. אמרו: ישביעך המקום כשם שהשביענו בנך! אמר להם: מהיכן? אמרו: כך וכך היה מעשה.⁴⁷

עורכי ספר האגדה השמיטו מן הסיפור את קללת ר' יוסי, וכך יצרו כמעט סיפור אחר — רוגע ומעוגל ונעדר כל יסוד של עימות — המביא רק את החלק המואר שבסיפור מבלי להזכיר את המהפך הפאראדוקסאלי, המתרחש אחרי שהאב שומע על מעשה בנו בהעדרו.

נשוב לעיבודו של ברדיצ'בסקי. אין להניח שהוא הכיר את 'מעם לועז',⁴⁸ מכל מקום, הוא כיוון לדרך הסיפור העממי, כשנהג בדרכו של ר"י כולי והציע סיום של מיתה. אפשר לשער, שאם אי-פעם סופר בעל-פה הסיפור על ר' יוסי דמן יוקרת קודם שהועלה על הכתב בידי הסופר התלמודי, היה ניסוחו קרוב יותר לזה שב'מעם לועז' וב'צפונות ואגדות' מאשר לזה שבמסכת תענית. מבחינה זאת, אפשר לראות בעיבוד של ר"י כולי נוסח המשמר לא רק את מסלול היצירה שבכתב, כי אם גם את זה שבעל-פה.

סיכום

לאור עיצוב הסיפור על תאנתו של ר' יוסי דמן יוקרת ב'מעם לועז' אפשר להסיק מסקנות מספר:

- (א) הניסוח של הסיפור התלמודי חופשי למדי.
- (ב) המתרגם ניצב בין המקור ובין קהלו כמתווך, כמסביר וכמתאים את המסופר לצרכיו.
- (ג) ניכרת הנטייה להרחיב את הטקסט הקדום על-ידי תוספות סיפוריות ותיאוריות.
- (ד) פחות מודגשת הנטייה לקצר ולהשמיט, אך גם זו קיימת, בייחוד בתחום מסירת הדיבור הישיר של הדמויות עצמן.
- (ה) בסיפור מוכנסות תוספות מיבניות, אם על-פי הדמיון היוצר של המעבד ואם על-פי שילובן של מסורות שבעל-פה, המתלוות לסיפור התלמודי שבכתב.
- (ו) המעבד נוטה להדגיש את היסודות הפלאיים הטמונים בסיפור התלמודי.

47 רק במהדורה הראשונה של ספר האגדה, קראקא תרס"ח, מובא הסיפור על ר"י דמן יוקרת בשלמותו. הוא איננו משובץ שם במקומו, אלא במילואים לספר (כרך א, ספר שני, עמ' 132). בשאר המהדורות (עמ' תקטו) מופיע הסיפור הנ"ל במדור 'פועלים ועבדים', וחסרה שם תמיד החוליה הסיפורית האחרונה על קללת ר' יוסי.

48 אין 'מעם לועז' נזכר בביבליוגרפיה שבסוף ספרו של מ"י בן-גוריון (ברדיצ'בסקי), ממקור ישראל (לעיל, הערה 24).

(ז) הפופולאריזאציה של הסיפור התלמודי ניכרת במגמה להפוך את הסיפור לחד-כיווני על-ידי סגירת הפערים העלילתיים הקיימים בו. העיון המקביל בסיפור התלמודי וב'מעם לועז' מלמד על דרך הקריאה של יעקב כולי, ואולי של דור שלם, באגדה התלמודית. בנסותו להפוך את מסורת-ישראל למסורת חיה, טיפל בה יעקב כולי באורח חופשי למדי ונתן לקורא נוסח אחר ורב-ערך לא רק של סיפור זה, כי אם גם של סיפורים רבים אחרים.⁴⁹ מבחינה זאת אפשר להשקיף על עיבוד סיפור התאנה של ר' יוסי כעל עיבוד מייצג, גם אם לא תמיד נהג יעקב כולי באותה מידה של חירות.